

Cumhuriyet Dönemi İlmihalleri:

Fıkıh ve Toplumsal İhtiyaç Bakımından Bir Değerlendirme

Abdullah KAHRAMAN*

Giriş: İlmihal Kavramı ve Kısa Tarihçesi

Kısaca, “durum bilgisi” anlamına gelen *ilmihal*, fıkıh literatürümüzde ve dini geleneğimizde bir Müslümana günlük hayatında sıklıkla lazım olacak pratik bilgilerin ve bu bilgileri öznlü bir şekilde anlatan kitapların adı olmuştur. Bir başka ifadeyle, “Bütün Müslümanların dinî bilgi ve uygulama bakımından durumlarının (hallerinin) keşiştiği, birleştiği bir ortak saha vardır, işte bu ortak sahanın bilgisine “ilmihal” denilmiş, bu bilgileri ihtiva eden kitaplar da aynı isimle anılagelmıştır.”¹ Tarih olarak çok eskilere dayanan *ilmihal* kavramının ilk tanımını İmam Muhammed eş-Şeybanî'nin (v. 189/805) *Kitâbu'l-kesb* adlı risâlesinde görmekteyiz. Şeybânî burada ilm-i hali, kişinin içinde bulunduğu durumda kendisine gerekli olan yükümlülükleri yerine getirmek için ihtiyaç duyduğu bilgi olarak tanımlamaktadır. Örnek olarak ise şunları vermektedir: Ticâret yapacak bir Müslümanın fâizden ve fâsit akıtlardan kaçınacak kadar ilim öğrenmesi; zengin bir Müslümanın zekât ahkâmını bilecek kadar, hacca gidecek kimsenin haccını sahih bir şekilde eda edecek kadar bilgi edinmesi onun “halinin bilgisi”dir ve bu kadarını öğrenmek kendisine farzdır.²

Kavramın ilk defa kullanılışı Şeybanî'ye kadar gitse de bir yazım türünün adı olarak ilmihal, Osmanlı döneminde tahminen XVI. ve XVII. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır.³ Bu dönemlerde Türkçe ilmihal eserleri kaleme alınmaya başlanmıştır.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Hayrettin Karaman, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul ts., s. 846.

2 Şeybanî, *Kitâbu'l-kesb*, Halep 1997, s. 20. Ayrıca bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut 1978, c. 30, s. 260.

3 Bu adla Lütfi Paşa'nın *Sualli-Cevaplı İlmihal* (Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi, nr. 378) diye bir eser kaleme aldığı yine Muhammed Üstüvânî'nin (v. 1072/1662) bu adla bir eser yazdığı (Süleymaniye, İzmir, nr. 228) kaydedilmektedir, bkz. Mediha Aynacı, “Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fikhi Yönden Değerlendirilmesi”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 49-50.

olup “İlmihal” kelimesinin bir kitap ismi olarak ilk defa XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı düşünülen *Mızraklı İlmihal*'de kullanıldığı düşünülmektedir.⁴

Bu yazım türünün adı ilk defa Osmanlılar döneminde ilmihal olarak ifade edilmeye başlansa da mahiyet olarak erken dönemlerden itibaren pek çok ilmihal yazılmıştır. Kavram olarak eserlerinde ilmihal kelimesine yer verenlerden İmam Maturidi (v. 333/944) *Fıkhu'l-ekber* adlı eserinde, İmam Zernûcî (v. 620/1223) ise *Ta'limü'l-müteallim* adlı kitabında bu kavramı Şeybânî ile aynı anlamda kullanmışlardır.⁵

İçinde ilmihal kelimesi geçmese de mahiyet ve içerik olarak ilmihal sayılabilecek eserlerden oluşan zengin bir literatür meydana gelmiştir. Bu kitaplar bazen bir tek fikhî meseleyi, bazen de birden çok konuyu ele almışlardır. İlmihal geleneğini çoğu kere farklı adlarla bazen de ilmihal adını kullanarak devam ettiren daha çok Türkler olmuştur. Arap ülkelerinde bu ihtiyacı karşılamak için ilmihal yerine genellikle *ez-Zarûratu'd-diniyye* adlı kitaplar telif edilmiştir.⁶

Bu anlamda yani mahiyet bakımından ilk ilmihal kitabı olarak Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 373/983) *Mukaddimetü's-salât* adlı eseri gösterilir.⁷ Bunun dışında birden çok fikhî konuyu ele alan şu eserler de Osmanlı coğrafyasında etkili olmuş ilmihal kitaplarıdır: Ahmed b. Muhammed el-Ğaznevî (v. 593/1197), *Mukaddimetü'l-Ğaznevî*; Kemâleddin Muhammed b. Ubbad b. Melek el-Hilâtî (v. 652/1254), *Telhîsü'l-câmi'l-kebir*; Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulmuhsin er-Râzî (v. 666/1268), *Tuhfetü'l-mülûk*. Bu son eser, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, cihâd, avlanma, kerâhiye (helal-haram), miras ve helal kazanç (kesb) konularını ele almaktadır. Aynı zamanda bu eser Hanefî mezhebi üzerine yazılmış özlü bir kitap olması sebebiyle çok tutulmuş ve üzerine İbn Melek (v. 821/1418'den sonra), Bedrüddin el-Aynî (v. 855/1451) ve Zileli Muharrem Efendi (v. 983/1575) olmak üzere pek çok müellif tarafından şerhler yazılmıştır. Aynî, bu kitabı neden şerh ettiğini açıklarken şu ifadelerle yer vermektedir:

“Mısır'a vardığımda Türklerin adeta üzerine kapanırcasına bu muhtasar kitaba ilgi gösterdiklerine şâhit oldum. Çünkü bu kitap meseleleri gayet açık, hoş bir muhtasar ve güzel bir seçkidir. Bu yönleriyle fıkha yeni

4 Bkz. Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014, s. 29.

5 Bkz. Aynacı, a.g.t., s. 39.

6 Hasan Kurt, *İlmihal Kitaplarında İman Esasları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005, s. 23.

7 Bkz. Ferit Dinler, “Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve *Mukaddimetü's-salât* Adlı Eserinin Tahkiki”, Yüksek Lisans tezi, Sakarya Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006, s. 66.

başlayanlar (*mübtedî*) için bir haz, son basamakta olanlar (*müntehî*) için ise bir lütuf mesabesindedir.”⁸

Arapça olan bu ilmihaller yanında Saidüddin Fergânî (v. 699/1300) tarafından *Menâhicü'l-ibâd ile'l-meâd* ve Mevlâna Abdulaziz el-Fârîsî tarafından *Umdetü'l-İslam fî erkânî'l-hams* adıyla Farsça eserler de kaleme alınmıştır.

Bu dönemde yazılan ilmihaller arasında Zileli Muharrem Efendi'nin Osmanlıca olarak kaleme aldığı *Umdetü'n-nisâ* adlı kadın ilmihali dikkat çekmektedir. Kitap, kadınlara mahsus hallerle ilgili temel fikhî meseleleri ele aldığı için bu muhtevaya uygun olarak “hanımların başvuru kaynağı” anlamına gelen “‘Umdetü'n-nisâ” adını almıştır. Miladî XVI. yüzyılda kaleme alınan eserin Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ilk kadın ilmihali olduğu tahmin edilmektedir. Meselelerin gerekçeli olarak ve Hanefî mezhebinin klasik kaynaklarından aktarıldığı bu eserde, zaman zaman farklı mezhep görüşleri de zikredilmektedir.⁹

Osmanlıların klasik döneminde çeşitli adlarla ve Osmanlı Türkçesiyle birçok ilmihal yazılmış olmakla birlikte kütüphane kataloglarındaki yanlış ve eksik tasnif veya hiç kayıtlara geçirilmemiş olması gibi sebeplerle birçok ilmihalden haberdar değiliz. Yazma eserler gerektiği gibi tasnif edilince daha çok bilgi elde edileceği muhakkaktır. Mesela Osmanlı dönemi ilmihallerini tasnif eden araştırmacılar, Candaroğullarından olduğu anlaşılan Ebu'l-Hasen İsmail b. İbrahim b. İsfendiyar b. Bâyezid b. Adil b. Emir Yakub b. Şemseddin b. Candar adlı zatın Türkçe olarak yazdığı ve oldukça kapsamlı bir ilmihal olan *Hulviyyât-ı Sultânî*’den bahsetmemektedirler. Halbuki yazma eserlerde kaydı ve pek çok nüshası bulunan bu ilmihal oldukça değerlidir.¹⁰

Osmanlıların son dönemine gelindiğinde farklı adlarla, farklı içeriklerde ve farklı toplum kesimlerinin pratik dini ihtiyaçlarını karşılamak için çok sayıda ilmihal yazılmıştır. Arpaguş’a göre, bugünkü anlamıyla ilmihal kitaplarının telifi özellikle Tanzimat ve modern okulların açılmasıyla başlamıştır ve bu dönem “ilmihalle kastedilen asgarî müşterek bilgilerin ideal anlamda toplanıp tekâmüle ulaştığı dönem” dir.¹¹

8 Bkz. Aynî, *Minhatü's-sülûk fî Şerhu tuhfetü'l-mülûk*, Ahmed Abdurrezzak Abdullah el-Kebisi (thk.), Katar 2007, s. 23. Bundan dolayı Aynî onu şerh etmek istediğini belirtmektedir. Aynî'nin bu şerhi gerçekten nefis ve sadedir. Şerhte soru-cevap (*in kulte/kultü*) yöntemi kullanılmış, delillere muhtasar da olsa yer verilmiş, özellikle Şafiilerin görüşleri zikredilmiş ve hadis kritiği yapılmıştır.

9 Bkz. Abdullah, Kahraman, “Zile’li Muharrem Efendi ve ‘Umdetü’n-nisâ’ Adlı Kadın İlmihali”, (basılmamış tebliğ metni), *Tarihi ve Kültürüyle II. Zile Sempozyumu Programı*, Zile 6-9 Ekim 2011.

10 Eserin yazmalarından beni haberdar eden öğrencim Hüseyin Örs’e teşekkür ediyorum.

11 Hatice Kelpetin Arpaguş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, s. 29.

Muhtemelen daha başkaları da olmakla birlikte tespit edebildiğimiz Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ilmihallerin belli başlı adları şunlardır: *İlmihal*, *Sualli ilmihal*, *Necatü'l-müminin*, *İmadü'l-İslam*, *Revnâku'l-İslam*, *Umdetü'l-İslam*, *Umdetü'n-nisâ*, *Hubbu'l-mesâil*, *Cübbü'l-mesâil*, *Vesîletü'l-felâh*, *Şurûtu's-salât*, *Rûhu's-salât*, *Teshîlü'l-ilmihal*, *Zübdetü'l-ilmihal*, *Zübdetü'l-makâl*, *Vâzıh ilmihal*, *Mecmu'a*, *Teysiru ilmihal*, *Amelî İlmihal*, *Namaz Hocası*, *Malumat-ı nâfia*, *Ma'lûmât-ı Diniyye*, *Bey' ve Şirâ risalesi*.

Bu ilmihaller genel olarak mensur tarzda yazılmıştır. Ancak çok sayıda manzum ilmihal de vardır.

Yazılan Osmanlıca ilmihaller, hitap kitlesine göre genel olabileceği gibi, sadece erkeklere veya kadınlara yahut çocuklara yönelik de olabilmektedir. Konularına göre inanç esaslarıyla ibadetleri içerecek şekilde nispeten geniş kapsamlı olarak yazılanlar olduğu gibi namaz, oruç, hac, zekat, kurban gibi sadece bir konuyu ele alan ilmihaller de bulunmaktadır.

I. Cumhuriyet Dönemi İlmihalleri

A. Hitap Kitlesi, İsim ve Muhtevaları

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ilmihal geleneğinin yine farklı isim ve muhteva ile, hitap kitlelerine göre de çeşitlenerek, devam ettiğini görmekteyiz.

Toplumun sosyolojik yapısı, bilgi seviyesi, sorulan soruların yoğunluğu ve çeşidi ilmihallerin de hem içerik hem de ismini çeşitlendirmiştir. Bu dönemde yazılan ilmihaller *Amelî İlmihal*, *Asker İlmihali*, *Büyük İslam İlmihali*, *Büyük İlmihal*, *Büyük Amentü Şerhi*, *Yeni İlmihal*, *Tatbikatlı İlmihal*, *Manzum İlmihal*, *İlaveli Mızraklı İlmihal*, *Mükemmel Mızraklı İlmihal*, *Çocuklarımıza Sualli-Cevaplı İlmihal*, *Cep İlmihali*, *Şafii İlmihali*, *Manzum Şafii İlmihali*, *Yeni İlmihal*, *Hanefî ve Şafii Mezhebi İlmihali*, *Kolay İlmihal*, *İman*, *İbadet ve Ahlak Bilgisi*, *Küçük İslam İlmihali*, *İslam'da İbadet*, *Kadın İlmihali*, *Ansiklopedik Büyük İslam İlmihali: akaid/ibadet/muamelat*, *Emanet ve Ehliyet*, *Rehber İlmihali*, *Açıklamalı İslam İlmihali*, *Tasavvuf ve Hikmet Işığında İslam İlmihali*, *Delilleriyle Aile İlmihali*, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, *Ehlibeyt İlmihali*, *Bektaşî İlmihali*, *Kur'an ve Sünnet Işığında İslam İlmihali*, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, *Tam İlmihal: Saadet-i Ebediye*, *Mükellefin İlmihali*, *İslam'da Sefer*, *Yolculuk İlmihali*, *Hanımlara Özel İlmihal*, *Bütün Yönleriyle İslam İlmihali*, *Ehl-i Beyt yolu: Alevi İlmihali*, *İslam Dini Esasları*, *Müslümanın El Kitabı*, *Modern İlmihal*, *Bir Müslüman'ın Yol Haritası*, *Kadın Kaleminden Kadın İlmihali*, *Gençler İçin İbadet İlmihali*, *Ahir Zaman İlmihali*, *Hac İlmihali*, *Köylüye Din Dersleri*, *Çağdaş İslam İlmihali* gibi farklı isimlerle kaleme alınmışlardır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yayımlanan ilmihaller de bulunmakla birlikte, alfabe değişiminden sonra latin harfli yayımlanan dört ilmihal eserinin Cumhuriyet döneminin başlarından 1980'lere kadar olan döneme damgasını vurduğu söylenebilir:¹²

1. *Mızraklı İlmihal*.¹³ Osmanlı döneminde yaygın olarak bilinen ve belli bir zamana kadar da Cumhuriyet dönemine damgasını vuran en meşhur ilmihaldir.¹⁴ Zaman zaman tenkitlere ve alaycı ifadelere de konu olan bu ilmihal, aslında halkın seviyesine hitap etmesi, lazım olan en pratik bilgileri derli toplu ve ayrıntıya girmeden vermiş olması, dilinin sade olması, sadece bilgi vermekle yetinmeyip hadis temelli terğîb ve terhîb ifadeleri taşıması, ibretli hikâyelere yer vermesi gibi hususlar bakımından olumlu olarak değerlendirilebilir. Sosyolojik olarak değerlendirildiğinde de toplumun ihtiyacı, bilgi seviyesi ve genel zihniyeti bu ilmihale yansımış durumdadır. *Mızraklı İlmihal* evrensel değil, dönemsel bir ilmihal tipolojisidir. Verdiği temel mesaj da şudur: İlmihal halkın en çok ihtiyaç duyduğu dini bilgileri içermeli, dili anlaşılır olmalı, öğretici olmasının yanında eğitici de olmalıdır.

2. *İslam Dini* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, ilk baskı: 1933). Cumhuriyetin kuruluşundan yaklaşık on yıl sonra Ahmed Hamdi Akseki tarafından hazırlanan eser, Cumhuriyet döneminde yazılan ilk kapsamlı ilmihal olmasının yanı sıra kendisinden sonraki ilmihallere de büyük ölçüde model teşkil eden bir eserdir. Akseki'nin bu eseri model alınarak yazılan ilmihallerde itikad, ibadet ve ahlak üçlüsü genel çatıyı oluşturmuş gözükmektedir. Bazıları bu konuları çok muhtasar, bazıları orta seviyede bazıları ise geniş denebilecek şekilde ele almıştır. Özellikle ibâdetleri geniş olarak ele alanlar yanında, abdest, gusül ve namaz konusuna ağırlık verenler de olmuştur.

12 Benzer bir tespit için bkz. Ramazan Bozkurt, "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 16-17.

13 Eserin ilk baskısının 1862'de yapıldığı kaydedilmektedir, bkz. İsmail Kara, *Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1990, s. 6.

14 Bu ilmihalde şu konular yer almaktadır: Kur'an'da zikri geçen peygamberler, Kelime-i tevhid'in manası, namaz, oruç, gusül, abdest, teyemmüm, Cuma ve bayram namazı, insana yoksulluk gelmesinin sebepleri, elli dört farz, zekat, kurban, hac, cenaze ve cenaze namazı, Ehl-i sünnet'in alameti, çehar yâr-i güzîn (dört büyük halife) ve evliyanın kerâmeti, mükellefin fiilleri, âmentü hakkında bilinmesi vâcip olanlar, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları, kitaplara iman, peygambere iman ve peygamberler hakkında bilinmesi gerekenler, kadere iman, itikatta ve amelde mezhep, imanın bekasına sebep ve imansız gitmeye sebep olan şeyler, din, millet ve mukallidin imanı, tevhit, zikir, Hz. Peygamber'in hanımları, edille-i şeriyye, amelin kabul olmasının şartları, mucizeler, misvak ve yemek adabı, güzel ahlak, büyük günahlar, küfür ve elfaz-ı küfür, müminin mümin üzerindeki hakları, abdest duaları, aile hakkında lazım olan meseleler, karı-koca hukuku, ölüm.

3. *Amentü Şerhi*.¹⁵ Numan Kurtulmuş'un (v. 1952) 1943'te hazırladığı bu eser, ilmihal piyasasında yer tutmuş ve örnek alınan kitaplardan biri olmuştur.¹⁶

Bu dönemde yazılan ilmihallerin, özellikle de yetmişli yıllara kadar yazılanların *Mızraklı İlmihal* üzerinden üretilmiş olması, bir kısmının da *Amentü Şerhi* adıyla Numan Kurtulmuş tarafından yazılan kitabı esas almış olması dikkat çekicidir. Bu kitapların adında bir şekilde *Büyük Mızraklı İlmihal*, *Küçük Mızraklı İlmihal*, *İzahlı Mızraklı İlmihal*, *Büyük Amentü Şerhi* gibi iki ilmihal türünün adı yer almaktadır. Seksenlerden sonra ise artık bu iki tür aşılarak daha farklı isimlerle ilmihaller yazılmıştır. Bir başka ifadeyle, belirtilen tarihten sonra "ilmihal" ismi korunmuş fakat buna eklenen sıfat değişmiştir: *Delilleriyle İslam İlmihali*, *Kadın İlmihali*, *Aile İlmihali*, *Muhtasar İlmihal*, *Cep İlmihali*...

4. *Büyük İslam İlmihali*. Ömer Nasuhi Bilmen'in ilk baskısı 1947'de yapılan ve bu zamana kadarki en kapsamlı ilmihal olan eseri, bu alanda hakimiyetini hala sürdürmektedir.¹⁷

1980 öncesi dönemde zikredilmesi gereken eserlerden biri de Hüseyin Hilmi Işık tarafından M. Siddık Gümüş müstear ismiyle hazırlanan, *Tam İlmihal Saadeti Ebediyye* adlı eserdir. İçerisinde pek çok tartışmaya ve eleştiriye açık hüküm bulunan eser de dönemin en kapsamlı ilmihallerinden biridir.¹⁸

15 Numan Kurtulmuş ve eseri hakkında bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Amentü Şerhi", *DİA*, c. 3, s. 30. *Amentü Şerhi* adının ilk defa Numan Kurtulmuş tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Kadızâde Ahmed Efendi, Ahmed b. Emin İstanbulî (v. 1197/1783) tarafından Osmanlı Türkçesiyle yazılan *Ferâidü'l-fevâid fi beyâni'l-akâid* adlı kitap her ne kadar mahiyet olarak âmentü şerhi ise de adı öyle değildir. Kitaba bu ad, sadeleştirilenler tarafından Arapça ismine ilave olarak verilmiştir. Kitabın Türkçede iki ayrı baskısı vardır. Bunlardan biri, *Büyük Amentü Şerhi* (İstanbul: Berekât Yayınevi, 1976) adıyla A. Faruk Meyan tarafından, diğeri ise *Tam Amentü Şerhi* (İstanbul: Sağlam Kitabevi, t.y.) ismiyle M. Rahmi tarafından sadeleştirilmiş ve yayımlanmıştır. Kitabın muhtevası şöyledir: Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ve diğer fırkalar, Allah'a iman ve ilgili konular, meleklerle iman, kitaplara iman, peygamberlere iman, mucize, halifeler, ahirete iman, ölü için yapılan hayır ve hasenat, kabir, vefattan sonra ruhun halleri, kıyamet alametleri, kıyamet, mahşer, cennet, cehennem, kaza ve kadere iman. Gerek *Mızraklı İlmihal* ve gerekse *Amentü Şerhi* üzerinden giden kitap veya kitapçıkların onların içinde yer alan bilgileri birebir ihtiva etmeyip bazen ihtisar ettikleri, bazen de kendilerince lüzumlu gördükleri bir takım bilgileri ilave ettikleri görülmektedir.

16 Kitap âmentü esaslarını müstakil bölümler halinde ele almış, "kitaplara iman" kısmında Kur'an okumanın âdabı, fazileti ile Kur'an'dan bazı dua ve sûrelere yer verilmiştir. İbâdetler kısmında abdest, namaz, gusül, oruç, zekât, fitre, kurban ve hac yanında, evlenme, boşanma, şehitlik, elli dört farz ele alınmış, "peygamberlere iman" bölümünde, salavat, ahlak, mucize ve edeb konularına yer verilmiş, "ahirete iman" başlığı altında kıyamet, kıyamet alametleri, ahiret halleri, devir, ıskat, kabir, telkin gibi meseleler anlatılmış, son olarak "kadere iman" bölümünde irade, ecel ve rızık gibi konular işlenmiştir.

17 Bu eser hakkında bir değerlendirme için bkz. Ejder Okumuş, "İlmihal Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi -Ömer Nasuhi Bilmen Örneği-", *Diyanet İlmî Dergi*, 2006, c. 152, sy. 4, s. 7-26.

18 Bkz. Ramazan Bozkurt, a.g.t., s. 71-82.

Cumhuriyetin erken dönemlerinde *Askere Din Kitabı*, *Askere Din Dersleri*, *Köylüye Din Dersleri* gibi adlarla ilmihaller yazılmışken, daha sonra farklı toplum kesimlerine, *Kadın İlmihali*, *Çocuk İlmihali* gibi farklı cins ve yaşlara yönelik olan ilmihaller de kaleme alınmıştır.

Bu dönemde otuz iki farz ve elli dört farz şeklinde telif edilen ilmihaller de vardır. Şaban Aykın tarafından kaleme alınan *Otuziki Farz Risâlesi İman ve İbâdet* ile yazarı belli olmayan *Otuziki Farz ve Akâid Hulasaları* adlı eser bunlar arasındadır.¹⁹ Bu tür eserlerde, teyemmümün, guslün ve abdestin farzları; imanın, İslam'ın ve namazın şartları; helaller ve haramlar sıralanarak mükellef için en zaruri olan bilgiler verilerek bunların izahı yapılmaktadır.²⁰

Ahmed Kemaleddin Üstün'ün *Açıklamalı Elli Dört Farz Şerhi*²¹ ile Ahmet Hamdi Kaçar'ın, *İslamiyet Köşkünün Temel Taşları: Elli Dört Farzın Şerhi*²² adlı eserleri Osmanlı döneminde başlayan elli dört farz türünün devamı mahiyetindedir.²³ Daha sonra yazılan namaz hocası tarzı kitaplar içerisinde de otuz iki ve elli dört farz yer almaktadır. Elli dört farz sıralanırken, otuz iki farza ilaveten bazı akâid ve ahlakî esaslar eklenmektedir.

Bu ilmihallerin büyük bir kısmı telif olup hemen hemen aynı üslupla yazılmıştır ve yine büyük oranda aynı bilgileri ihtiva etmektedirler. Ortak yönlerden biri de, öz bilgi vermenin yanında dine ilgiyi ve sevgiyi artırmaktır. Mesela M. Kemal Pilavoğlu tarafından yazılan *Müslüman Kızın Din Kitabı*²⁴ adlı eserin hemen her paragrafında yer alan "Sevgili Kızım!" ifadesi bu amacı çok açık bir şekilde hissettirmektedir. Diğer ilmihallerde de az çok bu amacın gözetilmiş olduğunu gösteren ifadeler yer almaktadır. Aralarında daha önce yazılmış Arapça (*Nuru'l-izâh* gibi) ve Osmanlıca (*Amentü Şerhi* gibi) ilmihal türü eserlerin Türkçeye tercüme edilmiş, latin harfli yayımlanmış veya sadeleştirilmiş olanları da vardır.

19 Aykın'ın eserinin yayımı için bkz. İstanbul: Fatih Matbaası, 1967, 32 sayfa. Yazarı, baskı yeri ve tarihi belli olmayan ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan diğer eser ise sadece sekiz sayfadan ibarettir.

20 Cumhuriyet döneminde otuz iki farzı bilmek o kadar önemsenmiştir ki, yakın zamanlara kadar bilhassa Anadolu'da otuz iki farzı bilmeyenin nikâhının geçerli olmadığı söylenir ve dini nikâh akdedilirken gelin ve damat bu bilgilerden sözlü sınava tabi tutulurdu.

21 Ankara: Işık Matbaacılık, 1959, 288 sayfa.

22 İzmir: Marifet Matbaası, 1960, 82 sayfa.

23 Salâhî Efendi'nin *Ellidört Farz Şerhi* adlı eseri (İstanbul: Tabhane-i Amire, 1781, 56 sayfa) yanı sıra Fırakî Abdurrahman Çelebi Kütahyevi tarafından yazılan *Kırk Sual* adıyla yazılan eserin kenarında yer alan *Şerh-i 54 Farz* adıyla bir risâle (İstanbul: Arif Efendi Matbaası, 1331, 72 sayfa) örnek olarak verilebilir.

24 Ankara: Güven Matbaası, 1966.

Osmanlıca ilmihallerin gerek Arap harfleriyle gerekse latin harfli olarak basıldığı da olmuştur. Bunun en önemli örneklerinden biri Mehmed Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam* adlı eseridir.²⁵

1980 sonrasına gelindiğinde ilmihal yazımının hızla arttığı, muhatap kitleye ve dinî anlayış ve yaklaşımlara göre çeşitlendiği görülmektedir. Öncelikle mezhep açısından bakılırsa, Türkiye'deki mezhep yapısına uygun olarak ilmihallerin mezhepler arası mukayeseli olanları bulunmakla birlikte çoğunluğu Hanefi mezhebi esas alınarak hazırlanmıştır. Bunun yanında sayıca çok az da olsa sadece Şafiilere yönelik olanlar da vardır. Bir başka ifadeyle, bu dönemde Osmanlı döneminde olduğu gibi, sadece Hanefi mezhebi esas alınarak yazılan ilmihaller yanında, toplumda meydana gelen talebi karşılamak için, Hanefi ve Şafii mezhebi müntesiplerine birden hitap eden ilmihaller ve sadece Şafiilere yönelik olanlar da telif edilmiştir. Ayrıca Sünni kesim dışında Caferilere ve Bektaşilere yönelik ilmihallerin yazıldığı da olmuştur. Bunların bir kısmı *Caferi*, bir kısmı *Bektaşî* bir kısmı ise *Alevî İlmihali* adıyla piyasaya çıkmıştır.

Cumhuriyet döneminde gerek 1950-1980 arasında ve gerekse 80 sonrasında yazılan ilmihaller zaman zaman üslup ve içerik değişikliğine de uğramıştır. Bazı ilmihaller verilen bilgilerin Kur'ân ve sünnetten delillerine yer vererek daha önce yazılanlarla arasına fark koymayı hedeflerken, bazıları hükümlerin hikmetini yani hikmet-i teşri' kısmını ekleyerek farklı bir ilmihal yazdığını ifade etmiştir. Aslında ilmihal kitaplarında "ilmihal" ismine yapılan her ilave, o ilmihalin daha önce yazılanlardan bu yönüyle farklı olduğunu ifade etmekte ve bir anlamda bu farklılığı reklam aracı ve telif sebebi kılmaktadır. Gerçekten farklılığın olup olmadığı ve bunun oranı tartışmaya açık bir husus olmakla birlikte, incelendiğinde çoğu ilmihalde reklam edildiği kadar bir farklılığın bulunmadığı görülmektedir. "Tam", "Mufassal", "Açıklamalı", "Muhtasar", "Delilli", "Hikmetleriyle", "Cep" gibi ifadeler hep bu amaca yöneliktir. Farklı bir ilmihal yazmayı ise bir yandan talep ve ihtiyaç, diğer yandan ise müellifin önceki ilmihallerde gördüğü eksiklik tetikleemektedir. Mesela Abdulmecit Ünlükul, *Hanefî ve Şafîî Mezheplerine Ait Dü-Mezhebi Adlı Bir İlmihal* adlı eserinde neden böyle bir ilmihale ihtiyaç duyduğunu kısaca şu üç madde de ifade etmektedir: Câmilerde Hanefi ve Şafii cemaatin karışık olarak bulunması sebebiyle imamın her iki mezhebin hükümlerini bilme zarureti; daha önceki ilmihallerde mesela namazın sadece ahirete yönelik faydalarından bahsedilip dünyevi faydalarına yer verilmemesi; imam hatip okullarında halen

25 Bkz. İstanbul: Ergin Kitabevi, 1957. Eser Cumhuriyet dönemi boyunca çeşitli yayıncılar tarafından Osmanlıca olarak da basılmıştır. Cumhuriyet döneminden önce Cündizâde Emin Efendi (v. 1229/1814) tarafından *İlmihal* adıyla Türkçe olarak yazılan bir ilmihal de Ahmed b. Abdülğani Abidin (İbn Abidin'in kardeşinin oğlu) tarafından *Minehu zevî'l-celal fî islâhu ilmî'l-hâl* adıyla Arapçaya çevrilmiştir.

okutulan fıkıh derslerinin sadece Hanefi mezhebine göre anlatılması ve kuru bilgi verilip hükümlerin hikmetlerine temas edilmemesi.²⁶

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan ilmihalde olduğu gibi, bazıları akaid bilgisiyle birlikte klasik fıkıhın hemen bütün konularına yer vermiştir. Ali Fikri Yavuz'un *Geniş İslam İlmihali-İslam Fıkıhı ve Hukuku*,²⁷ sistematığı biraz farklı olsa da Yusuf Kerimoğlu müstear adıyla Hüsnü Aktaş tarafından yazılan *Emânet ve Ehliyet* ve Celal Yıldırım tarafından hazırlanan *Kaynaklarıyla İslam Fıkıhı* adlı eser de bu tarzda yazılmış eserlerdendir.²⁸

Delilli yazılan ilmihaller arasında Hamdi Döndüren'in *Delilleriyle İslam İlmihali*, *Aile İlmihali* ve *Ticaret ve İktisat İlmihali* olmak üzere kaleme aldığı üç farklı ilmihal dikkat çekmektedir. Bu ilmihaller Vehbe Zühayli'nin *el-Fıkhu'l-İslamî ve edilletühu* adlı eserinin yer yer özeti mahiyetindedir. İbâdet konularının temel meseleleri Bilmen'in ilmihali ile büyük benzerlik arz etmektedir. Her üç ilmihalde de klasik kaynakların belli başlılarına işaret edilmiş ve özellikle delillere yer verilerek, mezhep görüşleri de delilleriyle birlikte özetlenmiştir. Hanefi mezhebinin esas alındığı bu ilmihallerde güncel ve tartışmalı meselelere de genel olarak değinilmiş, son kısımlarında konuyla ilgili sıkça sorulan sorulara cevaplar verilmiştir.

Belli başlı konuları sistematik tarzda ele alan genel ilmihaller yanında, ansiklopedik tarzda ilmihallerin de yazıldığını görmekteyiz. İsmail Kara ve Ahmet Debbaboğlu (Tabakoğlu) tarafından hazırlanan *Ansiklopedik Büyük İslam İlmihali* adlı eser²⁹ bu anlamda ilk olma özelliği taşımaktadır. Eserde ilmihal konuları yanında muâmelât konularına dair maddeler de yer almaktadır. Bu tarzda yazılmış daha kapsamlı bir eser de, *İslam'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* adlı ansiklopedik ilmihaldir.³⁰ Bu ansiklopedide inanç, ibadet, muamelât ve dinler tarihi kavramlarına da yer verilmiştir.

Özellikle yakın zamanlarda "Namaz Hocası" adıyla yazılan ilmihallerin abdest ve namazı şekillerle ve resimlerle anlatması pratik bilgi açısından daha faydalı olmuştur. Bu gibi kitap veya kitapçıklar belli başlı ilmihal konularına odaklanmışlardır.

İnternet çağına gelinceye kadar toplumun pratik dinî ihtiyaçlarını karşılamada çok önemli bir fonksiyon gören ilmihal yazımı halen devam etmekle birlikte son

26 Abdulmecit Ünlükul, *Hanefî ve Şafîî Mezheplerine Ait Dü-Mezhebi Adlı Bir İlmihal*, (Konya: İleri Basımevi, 1962), "Önsöz" den.

27 Kitap ilk baskısı *Açıklamalı-Muamelâtlı İslâm İlmihali-İslâm Fıkıhı ve Hukuku* (İstanbul 1970) adıyla yapılmış olup yukarıdaki adla baskısı 1977'de İstanbul'da yapılmıştır.

28 Bkz. Yusuf Kerimoğlu, *Emanet ve Ehliyet (İslam İlmihali)*, Ankara: Ölçü Yayınları, 1985; Celal Yıldırım, *Kaynaklarıyla İslam Fıkıhı: İbadat, Muamelat, Feraiz*, Ankara: Uysal Kitabevi, t.y.

29 Bu kitap Dergah Yayınları arasında 1979'da yayımlanmıştır.

30 İbrahim Kafi Dönmez'in editörlüğünde hazırlanan bu ansiklopedi, 1997 tarihinde dört cilt olarak Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından yayımlanmıştır.

yıllarda gerek televizyon programlarının, gerekse internet üzerinden yapılan yayınların yaygınlaşması, bunların hızlı arama ve fetva sorma imkanları sunması, ilmihallerin kullanımını sınırlandıracak bir gelişme olarak görülmektedir. Edam tarafından çıkarılan ve 7/24 *İlm-i hal* adı verilen eser, daha önceki ilmihallerden şekil, muhteva ve üslup bakımından tamamen farklıdır. İnternet çağı gençliğinin uzun ve düz metinleri okumaktan sıkıldığı tespitinden yola çıkılarak şekil, grafik, renkli kutucuklar ile yazılan bu ilmihalde gençlerin alıştıkları okuma tarzı esas alınmış ve bu format üzerinden ilmihal bilgisi verilmesi hedeflenmiştir. İlmihalde aslında lazım olan en temel ve zaruri bilgiler çok özlü bir şekilde verilmektedir. Satır aralarına, yanlara, sayfa başlarına ve sonlarına serpiştirilen ve farklı yazı karakteriyle yazılan âyet ve hadisler pratik mesaj niteliği taşımaktadır. Renkli bir şekilde sayfaların yanlarında verilen tanımlar, “karıştırma!” şeklindeki uyarı işaretleri, dikkat çekici soru başlıkları ilmihali okunur kılmakta ve çekici hale getirmektedir.

B. İlmihallere Yöneltilen Bazı Eleştiriler³¹

Genel olarak ilmihaller özel olarak da Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yazılan ilmihaller bazı bakımlardan eleştiriye tabi tutulmaktadır. Konuyla ilgili olarak yapılan bir lisansüstü çalışmasında söz konusu eleştiriler şu maddelerde toplanmıştır:

1. Bazı ilmihallerin bilgi kaynaklarının yeterli ve özellikle hadislerin bir kısmının sahih olmaması,
2. Dilin anlaşılmasız olmaması ve güncellenmemesi,
3. Kadınlarla ilgili olup günümüzde problemli gözükten bazı rivayet ve hükümlerin tekrar edilmesi,
4. Düşünmekten ve ictihad etmekten sakındıran ifadelere yer verilmesi,
5. Çelişkili, yanlış ve eksik bilgilerin yer alması,
6. Sosyal hayattan kopuk ve güncel olmayan hüküm ve örneklere yer verilmesi,
7. Dikkatsizlikten ve aşırı taklit anlayışından kaynaklanan hatalar,
8. İlmihal dindarlığının problemli oluşu,
9. Mükellef için zor olanın tercih edilmesi,
10. Dinin beş maddeye hapsedilmesi, ibâdet kavramının eksik ya da yanlış anlatılması,
11. Dini konuların farazi sayılabilecek ayrıntılara boğulması ve şekilciliğe hapsedilmesi,
12. İnanç, ibâdet ve ahlak bütünlüğünün sağlanamaması.³²

31 Bu başlık altında yer alan maddelerin oluşturulmasında genel olarak Ramazan Bozkurt'un "Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri" adlı tezinden yararlanılmıştır.

32 Bkz. Ramazan Bozkurt, a.g.t., s. 136 vd.

Yapılan bu eleştirilerin ve yöneltilen tenkitlerin hemen hepsinin haklılık payı olmakla birlikte, tamamını her ilmihal için söyleme imkânı yoktur. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, cumhuriyet döneminin başlangıcından itibaren ve özellikle harf inkılabının ardından din eğitiminin neredeyse tamamen ortadan kalktığı veya çok kısıtlı olduğu 1928-1960 arası dönemde yazılan ilmihaller bu eleştirileri daha çok hak etmektedir. Çünkü bu dönemde yazılan ilmihaller arasında örgün din eğitimi almamış birçok kişi genelde gayret-i diniye sâikiyle ilmihal bilgilerini özet bir şekilde sunma gayreti içine girmiştir. Mükellefin inancını korumak, dini duygularını geliştirmek, en azından mevcudu muhafaza etmek ve sistematik ibâdetleri ve temel ahlak esaslarını öğretmek gibi maksatlarla yazıldığı anlaşılan bu ilmihallerde sistematik başta olmak üzere istenen kaliteyi bulmak imkânsızdır. Mesela Mehmet Zihni Efendi'nin yazdığı *Nimet-i İslam* ile İbrahim Hilmi tarafından yazıldığı anlaşılan *Halk İçin Din Kitabı Yeni İlmihâl*³³ adlı kitapçık karşılaştırıldığında mesele anlaşılabilir. Bu anlamda benzerleriyle veya aynı dönemde yazılan ilmihallerle mukâyese edilemeyecek kadar olumlu yönleri bulunan ve muhtevası da oldukça zengin sayılan Numan Kurtulmuş'un *Amentü Şerhi* adlı kitabı dindar bir asker tarafından kaleme alınmıştır. Bu ilmihale bakıldığında dipnotlarla verilen bilgilerin zenginleştirildiği, âyet ve hadislerin metin ve meal olarak verildiği, sağlıkla ilgili olanlar başta olmak üzere güncel konulara temas edildiği görülecektir. Ancak verilen bilgilerin sistematığı, üslubu, özellikle hadislerin sıhhati gibi hususlarda birçok eksikliğin olduğu görülebilir. Bunları dönemin şartları itibarıyla düşündüğümüzde eleştirilerimizin birçoğunu geri almak zorunda kalırız.

Bu dönemde ehil olmayan kalemler tarafından yazılan bazı ilmihal veya din bilgisi kitaplarının belli anlayışları empoze etme maksadı taşıdığı da söylenebilir. Mesela yukarıda geçen *Halk İçin Din Kitabı*'nın kapağında şöyle bir not vardır: "Türk Dili Araştırma Kurumunun yaptığı son dil kılavuzuna göre öz Türkçeye çevirilmiştir." Buna bağlı olarak bu kitapçıkta peygamber için yalvaç, ibadet için tapınç, nimet için erinç, zerre için tozan, itaat için uyrumak, rükün için örkün, tafsil için aryam, teklif için önerge, inkâr için yadsımak, abdest için aptest, bidat için türeç gibi ifadeler kullanılmıştır.

Muallim Abdülbaki'nin (Gölpınarlı) *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*³⁴ adlı ilkokullara ders kitabı olarak hazırlanan eser grubu ise o zamana kadar dine dair oluşturulan zihniyeti ve dine biçilen rolü resmetmesi açısından önemli bir belge niteliğindedir. Özellikle eserde yer alan "İslam Dininde Akıl Her Şeyden

33 İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1935/36.

34 Bkz. *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri: İlk Mekteb - Dördüncü Sınıf*, İstanbul: Ahmed Kamil ve Şeriki Matbaası, 1928-1929 (72 sayfa); *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri: İlk Mekteb - Üçüncü Sınıf*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1928-1929 (53 sayfa); *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri: İlk Mekteb - Beşinci Sınıf*, İstanbul: İlhami Fevzi Matbaası, 1928-1929 (42 sayfa).

Üstündür”, “Din İşleri Dünya İşlerinden Ayrıdır”, “Kur’ân’ı Kerim’deki Sözlere” gibi başlıklar ve bu başlıklar altındaki ifadeler Müslüman çocuklara ve halka nasıl bir din sunulmak istendiğini açıklayıcı mahiyettedir.

Cumhuriyet dönemi boyunca dinin insanları geri bıraktığı, dünyadan soğuttuğu ve işinden gücünden alıkoyduğu, tembelleğe ve miskinliğe sevk ettiği şeklindeki asılsız propagandalar halkın zihninde belli bir yer edinmiş olmalı ki, bu dönemde yazılan bazı ilmihallerin başında şu uyarının yapılması zaruri görülmüştür:

“Bu ders din dersidir. Size dinden, diyânetten; imandan, itikattan bahsedeyeceğim. Sizin anlayacağınıza göre müminlikten, müslümanlıktan bir takım şeyler söyleyeceğim. Lakin her şeyden evvel şunu bilmiş olun ki, bu dersler sizi hiçbir zaman dünyadan soğutmayacak; işinizden gücünüzden, çalışmanızdan çabalamanızdan asla geri bırakmayacaktır...”³⁵

Daha sonra akademik câmianın ilmihal piyasasına el atmasıyla bu eleştirilerin hedefi olan konuların önemli bir kısmının ortadan kalktığı da söylenebilir. Ancak bu sefer de akademisyenlerin kişisel tercih ve değerlendirmelerinden kaynaklanan bazı problemler baş göstermiştir. Buna göre her bakımdan mükemmel bir ilmihal yoktur, olması da düşünülemez. Ancak olabildiğince ortak kanaatlerin yansıtıldığı, öncekilere göre eksiki daha az, ideale daha yakın ilmihaller olabilir. Bu şekilde ideale yakın ilmihaller de halen vardır. Buna göre ideal bir ilmihalin en azından şu özellikleri taşıması gerekir:

- Gerçekten adına uygun olarak pratik ve amele hazır bilgiler vermelidir.
- Mükellefi tereddütte bırakacak bir üslup taşımamalı, ihtilaflı bir konuyu içeriyorsa onu bir sonuca ulaştırmış olmalıdır. Şayet farklı mezhepten bir görüşü tercih etmişse onu da gerekçeli olarak ifade etmelidir. İhtilaflı konularda mümkün olduğu kadar DİB fetva kurulu kararlarını araştırıp o görüşleri esas almalıdır.
- Bilgiyi, inanç-ibâdet-ahlak ve muâmelat tasnifiyle sistematik fakat ilmihal mantığıyla sunmalı; kuru bilgiyle yetinmeyip hükümlerin hikmetlerine de yer vermelidir.
- Bilgileri sahih kaynaklardan vermeli ve bu kaynakları bir şekilde okuyucuya tanıtmalıdır. Bilgi alma ve aktarma usulünü de kısaca ifade etmelidir.
- Dili ve bilgileri güncel olmalıdır. Dönemsel bilgileri tekrarlamamalıdır. Çağın ihtiyacını ihtiva etmelidir.³⁶

C. Farklı Türlerden Bazı İlmihal Örnekleri

Burada örnek olarak dört ilmihal tanıtılacaktır. Bunların seçilmesi tesadüfi olmayıp her birinin hazırlanış sebebi, içeriği ve üslubu arasında önemli farklılıklar

35 Ali Vâhid Üryani, *Köy Hocası İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1965.

36 Benzer değerlendirmeler için bkz. Ramazan Bozkurt, a.g.t., s. 196 vd.

bulunması sebebiyle tercih edilmişlerdir. Aynı zamanda bunların karşıladığı toplumsal talep ve ihtiyaç arasında da farklılıklar bulunmaktadır.

1. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*

İlk baskısı 1947'de yapılan bu ilmihal, sahasında Türk okuyucusunun adeta klasiği, başucu kitabı ve kendisinden sonra yazılan ilmihallerin de temel kaynağıdır. Temel fıkıh kaynakları titiz ve dikkatli bir şekilde okunarak özenli ve dini hassasiyet taşıyan bir üslupla okuyucuya sunulmuştur. Bu ilmihalin yazıldığı döneme göre belki tek eksiği delillere yer vermemesidir.

Bilmen eserinde şu temel konuları ele almıştır: Akâid, tahâret, namaz, oruç, yemin, adak, kurban, av ve avlanma, keffâret, zekat, sadaka, fitre, hac, umre, helal-haram (kerâhiye ve istihsan), İslam ahlakı, Kur'ân'da adı geçen peygamberlerin kısa sîretleri ve özellikle Hz. Peygamber'in hayatı ve ahlakı.

Bilmen'in ilmihali, Türk okuyucusuna ilmihal konularının tamamını Türkçe olarak, Hanefî mezhebini esas alarak ve hikmet-i teşri'ye de yer vererek anlatmayı hedeflemiştir. Onun gördüğü temel eksiklik, daha önceki ilmihallerin ya Arapça veya çoğunlukla Osmanlıca olmaları ve bütün konuları da ele almamalarıdır.

2. Yusuf Kerimoğlu, *Emânet ve Ehliyet*

Cumhuriyet döneminde dini anlayışların siyasi bakışlarla beslendiğini, oluşan yönelişlerin ve düşüncelerin ilmihallere de yansıdığını görmekteyiz. Özellikle seksenli yıllarda İslamcılık düşüncesinin Türk toplumunda görünür ve hissedilir bir söylem haline gelmesi, önceki ilmihallere bir şeylerin eklenmesini zaruri kılmıştır. Çünkü İslamcıların tartıştığı bazı konular ilmihal kitaplarında ya hiç yer almıyordu veya onların istediği tarzda vurgulanmıyordu. Bunun için de bu söylemlere cevap verecek bir ilmihale ihtiyaç hissedilmiştir. Mesela darulharp - darulislam tartışmalarının odağında yer alan Cuma namazının edasının ve sıhhat şartlarının oluşup oluşmadığı tartışmalarının yoğun olarak yaşandığı dönemlerde Yusuf Kerimoğlu tarafından *Emanet ve Ehliyet* gibi farklı bir başlıkla kaleme alınan ilmihalde fikhî meselelere yönelik yoğun siyasî bakış açısını görmek mümkündür.

Yusuf Kerimoğlu'nun gördüğü temel eksiklik, ilmihal kitaplarının kuru bilgi vermesi, İslam topraklarını istila eden tağutî güçlere karşı okuyucuyu şuurlandır-maması ve cihad ruhunu harekete geçirmemesidir. Allah'ın dini ve dinî değerler birer emânettir, bu emâneti ise ancak ehil olan bilinçli Müslümanlar yerine getirebilir. Bunun için de bu ilmihal emâneti ehline yükleme gayesiyle *Emânet ve Ehliyet* adını almıştır. Eserin önsözünde bu hatırlatmanın araçları olarak insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olması, hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız Allah'a ait olması ve ilim-amel bütünlüğü üzerinde durulmuştur. Eser Hanefî mezhebi esas alınarak hazırlanmış, bu mezhebin temel kaynaklarına dipnotlarda atıfta bulunulmuştur. İki cilt olan eserde akaid dahil ilmihal konuları yanında fıkıhın diğer konuları da özet olarak ele alınmış, genel olarak delillere yer verilmiştir.

Eserin başında “Genel Bilgiler” başlığı altında ilim, ilimlerin tasnifi, fıkıhın kaynakları, müctehidlerin tabakaları ve mezheplerin teşekkülü hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Akaid kısmında özellikle halife anlamındaki “imâmet” ve “siyâset” üzerinde durularak Müslümanların bir imamının yani devlet başkanının bulunmasının dinen zorunlu olduğu akâid kitaplarından alınan bilgilerle ispat edilmeye çalışılmıştır.³⁷ Eserde “Cihad ve Siyer” diye bir bölüme yer verilerek daru’l-harb ve daru’l-İslam konusu da ele alınmıştır.³⁸

3. Türkiye Diyanet Vakfı İlmihali

Bu ilmihali ortaya çıkaran temel sebep, ilmihal türü eserlerin ehil olmayan kişilerce çoğu kere birbirinden kopyalanarak yazılıp piyasa malı haline getirilmesidir. Halbuki ilmihal konusu piyasa malı haline getirilemeyecek ve nâhil ellere teslim edilemeyecek kadar hayati ve önemlidir. Bu sebeple alanında uzman ve ehil kişilerden oluşan bir heyetin, değişen hayat şartlarını, güncel meseleleri ve artan talepleri de dikkate alarak bir ilmihal yazma zarureti ortaya çıkmıştır.

İki cilt olan bu ilmihal, dinin mahiyetine dair özlü malumattan sonra akâid bilgilerinin yanında, kısmen fıkıh usulü konularını delil ve hükümler düzeyinde ele almakta, fıkıhın belli başlı konularını, aile hayatı yanında, siyasi hayat, çalışma hayatı, sosyal hayat, hukuki ve ticari hayat gibi konuları, sigorta, musiki gibi güncel bir takım meseleleri de içermektedir. Birinci cildin sonunda Hz. Peygamber’in ibâdet hayatına dair kısa bir bölüm yer almaktadır. İkinci cildin sonunda ise ahlakî konulara detaylı sayılabilecek kadar yer ayrılmıştır.

Bu eserde helal ve haram konularına daha detaylı yer verilmiştir. Farklı bir tarz olarak konuların başına “İlkeler ve Amaçlar” bölümü eklenmiştir. Deliller ise çoğu kere teker teker verilmek yerine, bunların genel anlamı ve delillerden elde edilen sonucun verilmesi tercih edilmiştir. Hükümlerin gerekçeleri de genel olarak ifade edilmiştir. Farklı mezhep görüşlerine yer verilerek zaman zaman tercihler de yapılmıştır.

İlmihalin yazılış amacı ifade edilirken, nassların ne dediği yanında, ne demek istediği üzerinde durulacağı da şu şekilde ifade edilmiştir:

“Elinizdeki bu ilmihal ise sahasının uzmanı ilahiyatçılar tarafından, klasik literatürde yer alan bilgiler güncelleştirilerek ve Müslüman bilginlerin ne dediklerinden ziyade ne demek istedikleri araştırılarak, günümüzün çözüm bekleyen dini problemlerine ilke bazında olsun bazı çözüm önerileri getirilerek, daha da önemlisi İslam mesajının günümüz fert ve toplum hayatının bütün alanlarını kapsayacak tarzda bütünlüğü ve tutarlılığı korunarak kaleme alınmıştır.”³⁹

37 Yusuf Kerimoğlu, *Emânet ve Ehliyet*, Ankara: Ölçü Yayınları, 1985, c. 1, s. 101-106, 229 vd.

38 Kerimoğlu, *a.g.e.*, c. 1, s. 353 vd.

39 İlmihale yazılan “Takriz” yazısından.

Bu ilmihal konularının kapsamlı oluşu, delil ve gerekçelerin toplu olarak verilmesi, gerekli değerlendirmelerin yapılması ve İslam'ı bütünlük içerisinde sunması yönleriyle olumlu ve diğer ilmihallere göre farklılık arz etmektedir. Ancak eser, kullanılan dilin akademik düzeyde kalması, ilmihalin hitap kitlesi bakımından seviyenin tam tutturulamaması ve güncel bazı konularda sonuca varılmayıp konuların muallakta bırakılması yönleriyle de tenkit edilmektedir.

3. M. Hayri Kırbasoğlu, *Âhir Zaman İlmihali*

Daha önce yazılan ilmihallerin *Mızraklı İlmihal* mantığıyla yazıldığı ve bu mantığı aşmadığı için gerek önceledikleri konular, gerekse muhteva ve üslup açısından çağdaş Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzak olduğu, iyi bir dindar olma konusunda ilmihallerin verecek bir şeyi olmadığı, İslam'ı beş esasa indirgedikleri, şekilci ve kılı kırk yarar özellik taşıdıkları⁴⁰ iddia ve düşüncesiyle yola çıkan Kırbasoğlu, çağdaş Müslümanın dini ihtiyaçlarının ilmihal yoluyla nasıl karşılanacağına bir örnek olmak üzere *Âhir Zaman İlmihali* adıyla bir ilmihal kaleme almıştır. Bu ilmihalin ismi gibi muhtevası da diğer ilmihallerden farklıdır. Kırbasoğlu'nun tepkisi ve dikkat çekmek istediği nokta daha başkadır. Bu ilmihalde o, daha önce yazılan ilmihallerin ibâdet merkezli olduğu, ibâdet üzerinde yoğunlaştığı ve ahlaki ihmal ettiği, bunun da toplumsal yapıda bazı problemlerin doğmasına yol açtığı temel fikrinden hareket eder. İlmihalin Müslüman bir kimlik oluşturmaya katkı sağlaması gerektiğine inanan Kırbasoğlu, Kur'an ve Sünnet merkezli bir ilmihal yazdığını, buradaki sünneti kendi metodolojisine göre seçtiğini, yaşayan mütevatir sünneti öncelediğini, mezhep kaygısı taşımadığını, dört Sünni mezhep yanında Şii, Zeydi, İbadi, Selefi, Sufi bütün alt gelenekleri içinde barındıran bir ilmihal hazırladığını ileri sürer.⁴¹ Bunun için de ilmihalinin tasnifi diğerlerinden oldukça farklılık arz etmektedir. Mesela bu ilmihalde şu ana başlıklar yer almaktadır:

İslâmî değerler kuramı (aksiyoloji), metafizik değerler alanı, ahlaki değerler alanı, İslam'ın ahlak haritası, ibâdetler, sosyal hayat (normatif düzenlemeler alanı).

Bu başlıklar içerisinde dikkat çeken hususlardan biri, tevhide verilen yer ve tevhidin kapsamının geniş tutulması, diğer bir husus da ahlak alanına ve ahlaki değerlere çok geniş yer ayrılmasıdır. Yaklaşık 480 sayfa olan ilmihalin üçte ikisi tevhit ve ahlaka, 40 sayfası ibadete, 80 sayfası ise normatif alan denilen ancak bilinen şekliyle normatif bilgiler içermeyen alana ayrılmıştır. Bu da ilmihalin yapısı ve hedefi hakkında bilgi vermektedir.

Mızraklı İlmihal'in didaktik ve pratik tarafını ve topluma verdiği bilgiyi göz ardı ederek onu ve benzerlerini tenkid eden bu ilmihalin *Mızraklı İlmihal* kadar

40 Bkz. Hayri Kırbasoğlu, "İlmihal Dindarlığının İmkânı Üzerine", *İslâmiyât*, c. 5/4, (2002), s. 114, 123.

41 Kırbasoğlu, *Âhir Zaman İlmihali*, Ankara 2010, s. 15-16.

faydalı olamadığı açıktır. Gereğesi açıklanmamakla birlikte sistematik ibâdetler içerisinde hacca yer verilmemiştir. Üstelik mezhep olgusu ve mezhep mensubiyeti, dinî, sosyal ve psikolojik bir vâkıa olduğu, mezheplerin ayrışmasını haklı kılan sebepler bulunduğu ve ilmihalde mezhep birikimine önem vermenin kaçınılmaz olduğu bilindiği halde bütün mezhepleri tek potada eriten ve mezhepler üstü olan bir ilmihalin yazılacağını söylemek herhalde bir hayal ürünü olabilir. Fakat mesele farklı mezhep ve meşreplere mensup Müslümanların asgari müştereklerini ve ortak kanaatlerini belirlemekse o zaman buna ilmihal değil başka bir isim vermek gerekir.

Âhir Zaman İlmihali'nin, yazarın ilmihal geleneği hakkındaki bir takım değerlendirme ve düşüncelerini, tenkit ve önerilerini içerdiği muhakkaktır. Ancak hitap ettiği kitlelere gerekli olan pratik dini bilgiyi verdiği tartışma götürür bir husustur. Zaman zaman kullanılan üslup ilmihal ciddiyetiyle bağdaşmayacak boyutlardadır. Aslında Kırbaçoğlu'nun kitabı bilinen anlamda bir ilmihal olmaksızın çok geleneksel ilmihallere bir tepkidir. Hatta biraz abartılı olsa da "isminden başka ilmihal adına pek bir şey içermemektedir" bile denilebilir.

III. Cumhuriyet Dönemi İlmihallerinin Tasnifli Listesi⁴²

A. Mezhep Temelli İlmihaller

1. Hanefi Mezhebi Esas Alınarak Yazılan İlmihaller

1. Ahmet Halit, *Yeni İlmihal*, Halit Kitabevi, 1931.
2. İbrahim Hilmi, *Yeni İlmihal (Halk İçin Din Kitabı)*, Hilmi Kitabevi, 1931.
3. *İlaveli Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Yusuf Ziya Kütüphanesi, 1933.
4. Eyüp Necati, *Felsefeli Dini Esaslar, Nazari ve Ameli İlmihal*, Köy Hocası Matbaası, 1932.
5. Süleyman Tevfik Zoroğlu, *Mükemmel Mızraklı İlmihal*, İkbal Kütüphanesi 1933.
6. Mehmet Şakir, *Hakiki ve İlaveli Mızraklı İlmihali*, İstanbul 1933.
7. *Din Kitabı Dil Kılavuzuna Göre Yeni İlmihal*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1935/36.
8. *Müslümanın Din Kitabı: İslam Dini'nin Esasları Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul, Maarif Kitaphanesi, t.y.
9. Selami Münir Yurdatap, *Mufassal İlaveli Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Yusuf Ziya Balçikoğulları Kitabevi, 1938.
10. Aziz Bozkurt, *Hakiki ve İlaveli Mızraklı İlmihali*, İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1939.
11. Ömer Fevzi Mardin, *Din ve İlmihal Esasları*, İstanbul: Bozkurt Matbaası, 1940.
12. Muharrem Zeki Korgunal, *Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Akün Basımevi, 1944.

42 Bu liste, kütüphane katalogları ve yayınevi listeleri taranarak oluşturulmuş olup gözden kaçanların olması da muhtemeldir. Bu tasnifin yapılmasında değerli yardımları için Ayhan Işık'a ve Ayşe Aktaş'a teşekkür ederim.

13. Muhammet Salih Yeşil, *Büyük İlmihal*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944.
14. Numan Kurtulmuş, *Yeni Amentü Şerhi (Büyük İlmihal)*, İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1952.
15. Yusuf Ziya Yörükân, *İslam İlmihali*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1952.
16. M. Asım Köksal, *Küçük İlmihal ve Mübarek Gün ve Geceler*, Ankara: Diyanet İşleri Reislîği, 1954.
17. Hasan Hilmi b. Osman Nuri, *Dürr-i Sencide Mufassal İslam İlmihali*, Saffranbolulu Ekşigil, Dersaâdet, İstanbul, Ebussuud Caddesi 56 Numaralı Matbaa, 1327/1328, İstanbul: Ak Kitabevi, 1955.
18. Hasan Tahsin Başak, *İslam Dini İlmihali ve Ameli*, İstanbul: Doğrusöz Matbaası, 1957.
19. Muzaffer Ozak, *Küçük Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Fethi Demir Basımevi, 1958.
20. Fevzi Coşkun, *Öz İlmihal (Müslüman Türk Çocuğunun Din Dersi Kitabı)*, İstanbul: Endüstri Basım ve Yayınevi, 1959.
21. Veli Ertan, *Ailenin Din Bilgisi Kitabı*, İstanbul: Sönmez Neşriyat 1967.
22. Osman Haluk Alpende, *Yeni İlmihal*, Yeni Matbaa 1961.
23. Mustafa Çakır, *İlmihal*, Aydın-Nazilli: Madran Matbaası, 1962.
24. Hasan Hilmi Ekşigil, *Kolay İlmihal, İman, İbadet ve Ahlak Bilgisi*, Hilmi Kitabevi, 1962.
25. Mehmet Ali Mutlu, *Küçük İslam İlmihali*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1963.
26. Ali Özek, *İslam'da İbadet*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1964.
27. Ahmet Faik Aslantürköglü, *İtikat, İbadet ve İman Esasları Üzerine Sualli-Cevaplı İlmihal*, Kanaat Matbaası 1965.
28. Şemseddin Yeşil, *Zirve-i Tevhid Saadet Yolu İlmihal*, İstanbul: Sinan Matbaası, 1965.
29. Ahmet Debbâğoğlu-İsmail Kara, *Ansiklopedik Büyük İslam İlmihali*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.
30. Ömer Lütî-Haydar Temuroğlu, *Cep İlmihali Namaz Hocası ve Dualar*, Ankara: Mevlana Yayınları, 1980.
31. Musa Koç, *Öz İlmihal*, Karınca Matbaacılık, 1965.
32. Hafız Abdullah, *İslam İlmihali*, İstanbul: Deniz Kuşları Matbaası, 1969.
33. Abdullah Naim Şener, *Denizden Bir Katre İlmihal Muhtar-ı Naimden*, İstanbul 1969⁴³.

43 Bir cep kitabı mahiyetinde olan bu kitapçığın son bölümünde aynı müellif tarafından "Zekâ Ölçüleri" başlığıyla yaklaşık on üç sayfalık bir bölüm daha vardır. Pratik soru ve cevaplardan oluşmaktadır.

34. Kemal Pilavoğlu, *Hüccetü'l-İslam İlmihali*, İstanbul: Salah Bilici Kitapevi, 1970.
35. Mustafa Akçeliođlu, *Mızraklı İlmihal*, Yeni Alanya Matbaası, 1970.
36. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1947, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1971.
37. Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslam, Mufassal İlmihal*, İstanbul: Salah Bilici Kitapevi, 1971.
38. Ali Arslanođlu, *Tüm İlmihal: İman, İbadet, Ahlak Peygamberler ve Peygamberimiz (S.A.V.)*, İstanbul: N. Uycan Matbaası, 1971.
39. Salih Saim, *Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Salah Bilici Kitapevi, 1974.
40. Mehmet Emre, *İman ve İslam Esasları Namaz Hocası ve İlmihal Bilgileri*, İstanbul: Çile Yayınları, 1976.
41. Hüseyin Hilmi Işık, *Miftahu'l-cenne Büyük Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1976.
42. Yaman Arıkan, *Büyük Mızraklı İlmihal*, Sağlam Kitapevi, 1978.
43. Süleyman Ateş, *Yeni İslam İlmihali*, Ankara: Kılıç Kitabevi, 1979.
44. Yusuf Subaşı, *Mızraklı İlmihal*, İstanbul: Hisar Yayınları, 1982.
45. Mehmet Dikmen, *İslam İlmihali*, İstanbul: Cihan Yayınları, 1983.
46. Hasan b. Ammar eş-Şürübülali, *Nuru'l-İzah ve Tercümesi* (trc. Abdullah Aydın), İstanbul: Çelik Yayınevi, 1983.
47. Sercan Fehremez, *Büyük İlmihal İmtihan Rehberi/Dini Bilgiler Kılavuzu*, Erenler Matbaası, 1983.
48. Mehmet Aydın, *İslam Dini İlmihali: İtikad, İbadet, Ahlak*, Konya: Hibaş Yayınları, 1984.
49. Yusuf Kerimoğlu, *Emanet ve Ehliyet İslam İlmihali*, Ankara: Ölçü Yayınları, 1985.
50. Hamdi Mert, *Ansiklopedik İslam İlmihali*, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1986.
51. Hasan Yavaş, *Rehber İlmihal*, İstanbul: İhlâs Matbaacılık ve Dağıtım, 1986.
52. Ali Fikri Yavuz, Yunus Vehbi Yavuz, *İslam İlmihali*, İstanbul: Bayrak Yayınları, 1989.
53. Seyyit Ahmed Arvasi, *İlmihal*, Burak Yayınevi, 1990.
54. Mehmet Paksu, *Açıklamalı İslam İlmihali*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1990.
55. Abdülkerim Ciyli, *Mızraklı İlmihal*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1990.
56. Mustafa Varlı, *İslam İlmihali: İbadetler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
57. Muzaffer Ecevit, *Kur'an Elifbası ve İlmihal Bilgileri*, İstanbul: Zaman Gazetesi, 1991.

58. Mehmed Dikmen, *Tasavvuf ve Hikmet Işığında İslam İlmihali*, İstanbul: Cihan Yayınları, 1991.
59. Muhammed İhsan Oğuz, *Vesiletünnecat İslam İlmihali*, İstanbul: Oğuz Yayınevi, 1991.
60. Talat Karaçizmeli-Kemalettin Erdil, *İslam İlmihali*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
61. İlhan İpek, *İslam İlmihali*, İstanbul: Hakikat Kitapevi, 1993.
62. Yusuf Ziya Yörükan, *Müslümanlık ve Kur'ân-ı Kerim'den Ayetlerle İslam Esasları: İslam İlmihali*, Ankara: Doğu Matbaacılık ve Tic. Ltd. Şti, 1993.
63. Asım Köksal, *İslam İlmihali: İman, İbadet ve Ahlak Esasları*, Seha Neşriyat, İstanbul 1993.
64. Celal Yıldırım, *Kur'an ve Sünnet Işığında İslam İlmihali*, İzmir: Anadolu Yayınları, 1993.
65. İsmail Kaya, *İslam Dini ve İlmihali*, İstanbul: Madve Yayınları, 1994.
66. Ömer Öngüt, *Kalblerin Anahtarı İslam İlmihali*, Hakikat Neşriyat, İstanbul 1996.
67. Ahmed Mekki Üçşık, *Tam İlmihal: Saadet-i Ebediye*, İstanbul: Hakikat Yayınları, 1996.
68. Hafız Abdullah Nazırlı, *Mükellefin İlmihali*, Elazığ: TDV Elazığ Şubesi, 1997.
69. Heyet, *İslam İlmihali*, Trabzon: Trabzon Belediyesi, 1997.
70. Ahmet Muhtar Büyükçınar, *Bütün Yönleriyle İslam İlmihali*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
71. Lütfi Şentürk-Seyfettin Yazıcı, *Diyanet İslam İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1998.
72. Heyet, *İlmihal: İman ve İbadetler*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998.
73. Cemal Sofuoğlu, *İslam Dini Esasları*, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1999.
74. Kemal Güran, *Müslümanın El Kitabı: Her Müslüman için Gerekli İlmihal Bilgileri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
75. İbrahim Halil, *Kenzü'l-maarif İlmihali; Kitabu Kenzü'l-maarif*, İsmail Hakkı Soğukoğlu (haz.), İstanbul 2002.
76. Beşir İslamoğlu, *Modern İlmihal(Davranış Bilgisi): İnanç, Metodoloji, İbadet ve Sosyal Hayat Fıkhı*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2002.
77. Akademi Araştırma Heyeti, *Bir Müslüman'ın Yol Haritası*, İstanbul: Işık Yayınları, 2005.
78. Osman Bilgen, *Pratik İlmihal*, İstanbul: Rehber Yayınları, 2005.
79. Hasan Yavaş, *Herkes İçin İlmihal*, İstanbul: Bab-ı Kültür Yayıncılık, 2005.

80. Heyet, *İslam İlmihali*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (IFAV), 2006.

81. Mehmet Keskin, *İslam İlmihali: İman-İbadetler-Helaller-Haramlar*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.

82. Sami Kocaoğlu, *21. Yüzyılda Müslümana El Kitabı (İlmihal)*, İstanbul: Zafer Matbaası, 2010.

83. Abdullah Aydın, *Tam İzahlı Büyük İslam İlmihali*, İstanbul: Aydın Kitabevi, ts.

84. Ümit Şimşek, *Kur'an'ın ve Kâinatın Dilinden İman Esasları İslam İnanç İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010.

85. Seyfullah Erdoğan, *Kitap ve Sünnet Işığında Sahih İlmihal*, İstanbul: Ey İnsanlar Yayınevi, 2014.

86. Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini: İtikad, İbâdet, Ahlak*, Ankara 1951.

87. Mevlana Abdülaziz Farisi, *İmadü'l-İslam: İslamın Temel Kitabı: Büyük İslam İlmihali* (trc. Abdurrahman b. Yusuf, sadeleştiren: Mehmet Rahmi), İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.

88. Ethem Güngör, *İslam İlmihali*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ts.

89. Ahmet Osmanoğlu, *İslam İlmihali*, Ankara: Gurbet Yayınları, ts.

90. Ali Özek, *İslam'da İbadet (İlmihal)*, İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, 1964.

91. *21. Yüzyılda Müslümana El Kitabı (İlmihal)*, İstanbul: Zafer Matbaası, 2010.

92. *İlm-i hâl*, İstanbul: EDAM, 2014.⁴⁴

2. Şafii Mezhebi Esas Alınarak Yazılan İlmihaller

1. M. Said Özdemir, *Şafii İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Reislği, 1956.

2. Ahmet Serdaroğlu-Yakup İskender, *Şafii İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1965.

3. Halil Günenç, *Büyük Şafii İlmihali*, Ankara: Hilal Yayınları, 1979.

4. Ali Arslan, *Tam Şafii İlmihali*, İstanbul: Arslan Yayınları, 1980.

5. Abdulmabud el-Meftuni, *Cep Şafii İlmihali*, (Tahkik ve Takdim, Ali Arslan), İstanbul: İslamoğlu Yayıncılık, 1986.

6. Haydar Hatipoğlu, *Büyük Şafii İlmihali*, Ankara: Mesaj Yayınları, 1991.

44 Bu ilmihalin sistematığı ve bilgiyi sunum şekli farklı olmakla birlikte Hanefi mezhebi esas alınarak hazırlandığı için buraya dahil edilmiştir.

7. Muacet Korkmaz, *Şafîiler İçin Namaz İlmihali*, İstanbul: Dini Neşriyat, 1997.
8. Soner Duman, *Ayet ve Hadislerle Şafî İbadetler İlmihali*, İstanbul: Mirac Yayınları, 2013.
9. Mehmet Can, *Kaynaklı Şafî İlmihali*, İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 2003.
10. Muhammet Emin İrbili, *Tenvirü'l-Kulûb Tam Şafî İlmihali*, İstanbul: Eser Neşriyat, 2004.
11. Mehmet Keskin, *Büyük Şafî İlmihali*, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005.
12. Siraceddin Ünlüer, *Temel Şafî İlmihali*, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2007.
13. Ahmed Hilmi el-Koği ed-Diyarbakiri, *Büyük Şafî İlmihali (Hediyetu'l-habib, İbn-i Kasım'ın metni Gayetu'l-Ihtisar'ın şerhi)*, trc. Abdulkuddus Yalçın, Abdussamed Yalçın, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2009.
14. Mehmet Keskin, *Şafî İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.

3. Caferî Mezhebi Esas Alınarak Yazılan İlmihaller

1. Mehmet Keskin, *Caferî İlmihali*, Ankara 2010.
2. Ayetullahi'l-uzma Ali Hüseyini Sistani, *Tavzihu'l-mesâil (Tam İlmihal, trc. heyet)*, İstanbul: Gümüş Ofset Matbaacılık Tesisleri, 1995.
3. *Genç İlmihali ve Caferî Mezhebinin Esasları (Ahkam-ı cevanan)*, İstanbul: Kevser Yayınları, 2006.
4. Ayetullahi'l-uzma İmam Humeyni, *Tam İlmihal*, İstanbul: Kevser Yayınları, 2008.
5. Kemal Kılıçoğlu, *Ehl-i Beyt Yolu: Alevî İlmihali*, Oniki İmam Yayınları, 1998.⁴⁵
6. Mehmet Keskin, *Caferî İlmihali*, Ankara 2010.

4. Alevî-Bektaşî İlmihalleri

1. Nazmi (Nizami) Sakallıoğlu, *Ehlibeyt İlmihali: İslam'da İbadet: Ehlibeyt Muhibbinin El Kitabıdır*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1992.
2. Mehmed Seyfettin b. Zülfikar, *Bektaşî İlmihali*, İstanbul: Dersaadet Kanaat Kütüphanesi, 1343/1925.⁴⁶
3. Haydar Kaya, *Bektaşî İlmihali*, Ankara: Ayyıldız Yayınları, ts.
4. Kemal Kılıçoğlu, *Ehl-i Beyt Yolu: Alevî İlmihali*, Oniki İmam Yayınları 1998.

45 Bu ilmihal, içerik olarak aşağı yukarı Sünnî ilmihaller ayarındadır. Yani adı Alevî İlmihali şeklinde olsa da içerik olarak Caferî mezhebine ait ilmihal bilgilerini içermektedir.

46 Bu kitaba *Bektaşî İlmihali* adı Necib Asım tarafından verilmiştir. Gerçek anlamda bir ilmihal değildir, Bektaşîlikteki bir takım erkân ve sırlardan bahsetmektedir.

B. Belli Bir Mezhebi Esas Almaksızın ve/veya Mukayeseli Yazılan İlmihaller

1. Abdülmecit Ünlükul, *Hanefî ve Şafîi Mezheplerine Ait Dü-Mezhebi Adlı Bir İlmihal*, Konya: İleri Basımevi, 1962.
2. Celal Yıldırım, *Hanefî ve Şafîi Mezhebine Göre Büyük İlmihal*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.
3. Vecdi Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali: İslam Fıkında İbadetler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
4. İsmail Mutlu, *Kur'an ve Sünnet Işığında Büyük İslam İlmihali: Hanefî ve Şafîilere Göre*, İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 1995.
5. Seyyid Sabık, *Ayet ve Hadislerle İslam İlmihali*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
6. Muhammed Revvas Kal'aci, *Hz. Ali İlmihali*, Yusuf Özbek (haz.), İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2005.
7. M. Hayri Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali*, Ankara 2010.
8. Sami Kocaoğlu, *Çağdaş İslam İlmihali*, İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2004.

C. Cep İlmihalleri

1. İskipli Mehmet Atif, *İslam Yolu*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1959.
2. Ali Nar, *Cep İlmihali*, İstanbul: Elif Yayınları, 2002.
3. Hüseyin İkiz, *Çocuklarımıza Sualli Cevaplı İlmihal*, Mersin: Yeni Mersin Matbaası, 1947.
4. Ahmet Halit, *Yeni İlmihal*, İstanbul: Halit Kitabevi, 1931.
5. İbrahim Hilmi, *Yeni İlmihal (Halk İçin Din Kitabı)*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1931.
6. Mustafa, *Tatbikatlı İlmihal*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1932.
7. Mehmet Nuri, *Ameli İlmihal*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1932.
8. Muhammet Salih Yeşil, *Büyük İlmihal*, İstanbul: Burhanettin Matbaası, 1944.
9. Mehmet Soyman, *Cep İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1954.
10. Kasım Yapıcı, *İlmihal*, Ankara: Yeni Matbaa, 1954.
11. Hasan Tahsin Başkan, *İslam Dini İlmihali İtikadi ve Ameli*, Doğrusöz Matbaası, 1957.
12. Osman Haluk Alpander, *Yeni İlmihal (20. Asır Müslümanları İçin)*, Ankara: Yeni Matbaa, 1961.
13. Mehmet Ali Mutlu, *Küçük İslam İlmihali*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1963.
14. Abdullah Naim Şener, *Cep İlmihali*, İstanbul: Eskin Matbaası, 1975.
15. Hayrettin Karaman, *Cep İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1967.
16. Şemsettin M., *Cep İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1957.

17. Ömer Lütfi-Haydar Temuroğlu, *Cep İlmihali Namaz Hocası ve Dualar*, Ankara: Mevlana Yayınları, 1980.

18. Mehmet Dikmen, *Cep İlmihali*, İstanbul 1997.

19. *Pratik Cep İlmihali*, İstanbul: Yeni Asya Nesriyat Araştırma Merkezi, ts.

20. Mevlüt Karaca, *Namaz Hocası: Küçük Cep İlmihali: 32 farz*, İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.

D. Belirli Konulara Tahsis Edilmiş İlmihaller

1. Temizlik İlmihali

1. Muharrem Önder, *Temizlik İlmihali*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.

2. İsmail Mutlu *Hanefî ve Şafîilere göre Temizlik, Gusül, Abdest*, İstanbul: Mutlu Yayıncılık, ts.

2. Namaz İlmihali

1. İbrahim Öztürk, *İslam'da Sefer, Yolculuk İlmihali*, Elif Ofset 1997.

2. Mehmed Emre, *İman ve İslam Esasları Namaz Hocası İlmihal Bilgileri*, İstanbul: Çile Yayınları, 1976.

3. Hasan Arıkan, *Kısaca İlmihal: Resimli Namaz Dersliği*, İstanbul 1995.

4. Muhammet Vehbi Dereli, *Namaz Hocası ve İlmihal Bilgileri*, İstanbul: Esra Yayıncılık, 2002.

5. Ahmet Mahmut Ünlü, *Namaz İlmihali*, İstanbul: Dila Yayıncılık, 2007.

6. İsmail Karagöz-Halil Altuntaş, *Namaz İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.

3. Oruç ve Zekât İlmihali

1. Mehmet Zihni Efendi, *Oruç ve Zekât İlmihali*, İstanbul: Dârulhadis Yayınları, 2002.

2. İsmail Karagöz-Halil Altuntaş, *Oruç İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2008.

3. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksud, *Kur'ân ve Sünnetten Delilleri ile Sorulu Cevaplı Oruç İlmihali*, çev. Ahmet İyibildiren, İstanbul: Guraba Yayınları, 2006.

4. Hac İlmihali

1. Seyyid Ali Haminie, *Hac Amellerinin (İlmihali)*, İslami Tahran: Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme ve Yayın Müdürlüğü, 1997.

2. İsmail Karagöz-Mehmet Keskin-Halil Altuntaş, *Hac İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.

3. Ahmet Özel, *Kutsal Topraklara Yolculuk: Hac ve Umre Kılavuzu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.

5. Muâmelât İlmihalleri

a. İş, Ticaret ve İktisat İlmihali

1. Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1991.
2. Hayreddin Karaman, *İş ve Ticaret İlmihali*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

b. Aile İlmihali

1. Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1991.
2. Ali Kara, *Ayet ve Hadisler Işığında Güncel Konularla Aile İlmihali*, Özgü Yayınları, 2006.
3. Ahmed Şahin, *Yeni Aile İlmihali*, İstanbul: Cihan Yayınları, 2004.
4. Şule Uysal, *Kadın ve Aile İlmihali*, *Vakit Gazetesi*, İstanbul.

E. Belirli Toplum Kesimlerine Tahsis Edilen İlmihaller

1. Çocuk İlmihalleri

1. Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri: Atatürk Dönemi Ders Kitabı*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.
2. Eşref Edip Fergan, *Çocuklarımıza Din Kitabı*, İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi, 1945/1947/1971.
3. Mehmed K. Pilavoğlu, *Müslüman Kızın Din Kitabı*, İstanbul: Çile Yayınevi, 1980.
4. İbrahim Hilmi Çığraçan, Tüccarzade, *Türk Çocuğunun Din Kitabı: İlk Mekteblerin 5. Sınıfına Mahsustur*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1928.
5. Hüseyin İkiz, *Çocuklarımıza Sualli-Cevaplı İlmihal*, Yeni Mersin Matbaası, 1947.
6. Hasan Bilge, *İslam Dininin Temellerini Bildirir Temel İlmihal: Gençlerimiz ve Okuma Çağındaki Çocuklarımız İçin Yazılmıştır*, Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O, 1949.
7. Rahmi Şenses, *Çocuk İlmihali*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası 1949.
8. Ebu Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzali, *Hucet'ül-İslam İlmihali ve İmam-ı Gazali'nin Eyyühel Veled Kitabının Tercemesi*, İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1952.
9. Hasan Boşnak, *Müslüman Çocuğun Temel İlmihali*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1974.
10. Yusuf Tavashlı, *Yavrularımıza İzahlı 32 Farz: Çocuklara İlmihal Bilgileri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
11. Ahmet Hamdi Akseki, *Yavrularımıza Din Dersleri*, İstanbul 1947.
12. Âdem Karataş, *Gençler İçin İbadet İlmihali*, Yürüyüş Yayınları, 2006.
13. A. Başak Sezgin, *Gençlik İlmihali*, İstanbul: Muştu Yayınları, 2006.

2. Kadın İlmihalleri

1. Mehmet Cemal Ögüt, *Kadın İlmihali: Müslüman Kadınlarının Hususi Hallerine Dair Dini Bilgiler*, Ak-ün Basımevi, 1969, İstanbul: Bahar Yayınevi, 1966.
2. Faruk Beşer, *Hanımlara Özel İlmihal*, İstanbul: Nun Yayıncılık, 1997.
3. Mustafa Necati Bursalı, *Kadın İlmihali*, İstanbul: Erhan Yayın Dağıtım, 1998.
4. Rauf Pehlivan, *Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihali*, İstanbul: Gonca Yayınevi, 1993/2003.
5. Ayşe Gül, *Kadın İlmihali*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2003.
6. Sevim Asıngıl-Merve Şahin, *Kadın Kaleminden Kadın İlmihali*, İstanbul 2005.
7. Hasan Çalışkan, *Hanımlara İlmihal*, İstanbul: Serhat Yayıncılık, 2005.
8. İsmail Hakkı Uca, *Delil ve Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihali*, İstanbul: Kitap Dünyası, 2005.
9. Dilaver Selvi, *Delil ve Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihali*, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005.
10. Ebu Malik el-Mısri, *Hanımlar için İslam İlmihali*, (Tercüme, tahrir ve açıklama: M. Metin Zirek), İstanbul: Polen Yayınları, 2006.
11. Şule Uysal, *Kadın ve Aile İlmihali*, İstanbul: Vakit Gazetesi, ts.
12. Asım Uysal-Mürşide Uysal, *İzahlı Kadın İlmihali Ansiklopedisi*, Konya: Uysal Kitabevi, 1993.
13. Abdülvahhap Öztürk, *Açıklamalı Kadın İlmihali*, Ankara: Kılıç Yayınları, ts.

3. Asker İlmihali

1. Ali Vahid Üryanizade, *Asker İlmihali*, Ankara: Hâkimiyet-i Mülliyeye Matbaası, 1926, İstanbul: Türk Matbaası, 1927.

2. Ahmet Hamdi Akseki, *Askere Din Kitabı*, Ankara 1945.

4. Köylü İlmihali

1. Ali Vahid Üryanizade, *Köy Hocası İlmihali*, Ankara: Hâkimiyet-i Milliyeye Matbaası, 1926, İstanbul: Türk Matbaası, 1927.

2. Ali Vahid Üryanizade, *Köylü İlmihali*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338.

3. Ahmet Hamdi Akseki, *Köylüye Din Dersleri*, İstanbul 1928.

F. Manzum İlmihaller

1. Mehmet Rıfat, *Manzum İlmihal*, Tefeyyüz Kitapevi, 1932.
2. Hüseyin Aksakal, *Manzum İlmihal*, Aydınlik Matbaası, 1939.
3. İbrahim Kocabaş, *Manzum İslam İlmihali*, Doğu Matbaası, 1957.
4. Molla Halil Seyyid Tahir Geylani, *Manzum Şafii İlmihali*, Furkan Ofset, 1992.
5. Mevlana Şibli Numani, *Manzum Şafii İlmihali*, Furkan Ofset, 1992.

Cumhuriyet Dönemi İlmihalleri: Fıkıh ve Toplumsal İhtiyaç Bakımından Bir Değerlendirme

Abdullah KAHRAMAN

Özet

İlmihal, Müslümanın günlük dini pratiklerine dair bilginin adıdır. Bu bilgilerin toplandığı kitaplara da ilmihal denir. İslam tarihi boyunca farklı adlarla ve farklı içeriklerle pek çok ilmihal kitabı kaleme alınmıştır. İlmihaller toplu bilgi verme yanında yazıldıkları dönemlerin dini ihtiyaçları hakkında da fikir verirler. Toplumun dini pratiklere dair ihtiyaçları ilmihallere yansır. İlmihaller de buna göre şekillenir. Dini anlayışlardaki bakış ve zihniyet değişimini de ilmihallerden takip etmek mümkündür. Cumhuriyet dönemi ilmihalleri de böyledir. Bu dönemde de toplumsal ihtiyaca ve değişen bakış açılarına göre farklı ilmihaller kaleme alınmıştır. Bu makalede söz konusu döneme ait ilmihaller üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, İlmihal, İslam hukuku, Amel, amentü, farz.

Ilm al-hal Books from the Republican Period: An Evaluation from the Perspective of Islamic Jurisprudence and Social Needs

Abdullah KAHRAMAN

Abstract

As a term, *Ilm al-hal* (knowledge of circumstance/catechism) refers to the daily religious practices of a Muslim. The books comprising this knowledge are also called *ilmihal*. Many *ilmihal* books have been penned throughout the Islamic history under different names and contents. Aside from providing cumulative knowledge, *ilmihals* also provide insight into the religious requirements of the times in which they were written. The needs of society with regard to the religious practices are reflected in these texts. It is also possible to follow the change in religious mentalities over time through the *ilmihal* books. The same argument is valid for the *ilmihals* of the Republican period. Different books were written according to the changing social needs and perspectives. This article reflects on the *ilmihal* books of this latter period.

Keywords: *Fiqh*, *ilmihal*, catechism, Islamic jurisprudence, amel, confession of faith, Fard.